

UOT 94 (479.24)

Ə.R.Fərhadov

*Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi
ali_farhadov@yahoo.com*

XIX ƏSRDƏ AZƏRBAYCANIN GÜNEYİNDƏ XRİSTİAN MISSIONERLİYİ TARİXİNDƏN

Açar sözlər: Qacar, Azərbaycan, islam, xristian, missioner

XIX əsrin əvvəllərində Qacar dövləti ilə müharibələrdə Azərbaycanın şimalını işğal edən çar Rusiyası güney bölgəsini də təsiri altına almağa çalışır, bu məqsədlə xristian icmalarından – ermənilərdən, aysorlardan istifadəyə cəhd göstərirdi. İngiltərə və başqa Qərb ölkələri də öz imperialist maraqları naminə Azərbaycan xristianlarından Qacar dövlətinə qarşı mübarizədə faydalanmaq istəyirdilər. Bu məqsədlə öz dövlətlərinin maraqlarına xidmət edən xarici missionerlərin Qacar dövlətindəki aktiv fəaliyyətini dəstəkləyirdilər. Həmçinin Azərbaycan xristianlarını müsəlmanlara qarşı təşkilatlandırmaq, məktəblər və mətbuat vasitəsilə onları gücləndirmək, silahlandırmaq, Qacar dövlətini parçalamaq, müsəlmanları assimilyasiyaya cəhd etməyə çalışırdılar. Qacar dövləti xadimləri də bəzən laqeydlik, bilgisizlik və ya məcburiyyət qarşısında bu missioner fəaliyyətlərinin güclənməsinin qarşısını ala bilmədi. Nəticədə qanlı müharibələr, müsəlmanlara qarşı soyqırımlar baş vermişdir.

A.P.Фархадов

ИЗ ИСТОРИИ ХРИСТИАНСКИХ МИССИОНЕРОВ В ЮЖНОМ АЗЕРБАЙДЖАНЕ В XIX ВЕКЕ

Ключевые слова: Гаджар, Азербайджан, ислам, христианин, миссионер

Царская Россия, оккупировавшая север Азербайджана в войнах с государством Гаджар в начале XIX века, также пыталась влиять на южный регион, пытаясь использовать для этой цели христианские общины армян и ассирийцев. Англия и другие западные страны также хотели использовать азербайджанских христиан в борьбе против государства Гаджар в своих империалистических интересах. С этой целью они поддерживали активную работу иностранных миссионеров в штате Гаджар, служа интересам своей страны. Они также пытались настроить азербайджанских христиан против мусульман, укрепить и вооружить их через школы и прессу, разделить государство Гаджар и попытаться ассимилировать мусульман. Государственные деятели Гаджара иногда были не в состоянии предотвратить активизацию этой миссионерской деятельности перед лицом безразличия, невежества, или принуждения, что приводило к кровавым войнам и геноциду против мусульман.

A.R.Farhadov

FROM THE HISTORY OF CHRISTIAN MISSIONERS IN SOUTH AZERBAIJAN IN THE XIX CENTURY

Keywords: *Gajar, Azerbaijan, islam, christian, missionary*

Tsarist Russia, which occupied the north of Azerbaijan in the wars with the Gajar state in the early 19th century, also tried to influence the southern region, trying to use Christian communities – Armenians and Assyrians – for this purpose. England and so on. Western countries also wanted to use Azerbaijani Christians in the struggle against the Gajar state for their imperialist interests. To this end, they supported the active work of foreign missionaries in the Gajar state, serving the interests of their country. They also tried to organize Azerbaijani Christians against Muslims, to strengthen and arm them through schools and the press, to divide the Ghajar state, and to try to assimilate Muslims. Gajar statesmens, too, could not prevent the intensification of these missionary activities in the face of indifference, ignorance or coercion. As a result, bloody wars and genocides against Muslims took place.

1. XIX əsrin birinci yarısında Azərbaycanın güneyində xristian missionerliyi tarixindən

Qacar hökmdarı Fətəli şahın dövründə xarici xristian missionerləri Qacar dövlətinin tərkibindəki Azərbaycana gələrək məktəblər və nəşr vasitəsilə fəaliyyətə başladılar. Almaniyadan olan yəhudi mənşəli xristian missioneri Y.Volf şahzadə, vəliəhd Abbas Mirzə ilə yaxın tanış idi və onun yardımı ilə Qacar dövlətində məktəblər açmış, yəhudilər və ermənilər arasında xristianlığın təbliği ilə məşğul olmuşdu [25]. Missionerlər müsəlmanları xristianlaşdırmağa və yerli xristianları öz məzhəblərinə çəkməyə çalışırdılar. 1799-cu ildə İngiltərədə yaradılmış Britaniya Kilsə Missionerliyi Cəmiyyətinin üzvü H.Martin 1811-ci ildə Təbrizdə olmuş və özünün farscaya tərcümə etdiyi “İncil”i Fətəli şaha təqdim etmələri üçün İngiltərə səfirliyinə təqdim etmişdi. Tərcümə ilə tanış olan şah onun asan və axıcı dilini bəyənmiş, insanların əqli inkişafı və aydınlanması üçün faydalı olduğunu demişdi [3, s.12-13]. Lakin ingilis missionerlərinin bölgədə aktiv fəaliyyəti Rus-İran müharibələri səbəbilə bu dövrdə baş tutmadı və ancaq XIX əsrin ikinci yarısından sonra mümkün oldu. Xarici missioner qruplarından biri də 1815-ci ildə təsis edilmiş “Alman xristianlıq cəmiyyəti” idi. Keşiş Karl Fridrix Şpitter tərəfindən İsveçrənin Bazəl şəhərindəki Müqəddəs Martin kilsəsində bu cəmiyyət əsasında yaradılmış “Yevangelist Missioner İnstitutu”nun məzunları xristianlığı təbliği öz qarşılıqlarına məqsəd qoymuşdular [23, s.19]. Onlar protestant olub “Böyük Britaniya Missioner Cəmiyyəti”nin qaydalarını özlərinə rəhbər tuturdular [8, s.223]. 1830-cu ildə Təbrizdə onlar tərəfindən ilk məktəb açılsa da, şagird çatışmazlığı səbəbilə cəmi üç il sonra bağlandı [6, s.2]. Bazəl missionerləri

“İncil”i də aysor dilinə çevirmiş və bölgədə yayırdılar. Onlar təzyiqlər səbəbilə 1836-cı ildə Təbrizdəki mərkəzlərini bağlayıb bölgədən ayrılmağa məcbur qaldılar [17, s. 96-154].

Bir missioner cəmiyyəti olan Xarici Missiyalar üzrə Amerika Komissarları Şurası (American Board of Commissioners for Foreign Missions – ABCFM) 1833-cü ildən etibarən İranda protestantlığı yaymaq üçün Urmiyada, Təbrizdə və s. yerlərdə fəaliyyətə başladı. ABŞ-ın Boston şəhərindəki Prısviterian kilsəsinin nümayəndələri olan Justin Perkins və Albert L.Holladay adlı iki missionerin başçılıq etdiyi cəmiyyətdə bir həkim, bir müəllim, dörd qadın missioner köməkçisi və bir yerli köməkçi çalışırdı [2, s.11]. Cəmiyyət 1836-cı ildə oğlan və qızların təhsil alması üçün Urmiyada iki missioner məktəbi açdı [26, s.14]. 1839-cu ildə yenə orada ikinci məktəbi də açıb Qərb dillərini və dünyəvi elmləri tədris etməyə başladılar [7, s.123]. Bu pulsuz məktəblərdə 93 şagird təhsil alırdı ki, onun da səkkizi qız idi [2, s.12].

Fransa hökumətinin dəstəyilə [15] fransız şərqşünası və katolik missioneri professor Ejen Borenin rəhbərliyində 1839-cu ildə Təbrizdə ilk fransız məktəbi də açılmış və burada ilk dəfə olaraq ermənilərlə yerli müsəlmanlar birlikdə təhsil almışdı. Vəliəhd Nəsrəddin Mirzə də bu məktəbdə təhsil almışdı [14, s.44]. Vatikanın dəstəklədiyi [2, s.6] fransız lazarist missionerləri ilk dəfə E.Borenin dəvətilə 1840-cı ildə Qacar dövlətinə gəlmiş, Məhəmməd şah Qacardan və Urmiya valisi Qasım Mirzədən xoş münasibət görmüşdülər. Məhəmməd şah vicdan azadlığı haqqında qanun da vermiş, xristianların dini azadlıqlarını tanımışdı [16, s.349]. Lazaristlərin ilk açdığı məktəb 1840-cı ildə Səlmasda açdıqları oğlan məktəbi idi. Onlar əsasən aysorlar arasında fəaliyyət göstərsələr də, sonralar ermənilər arasında da katolikliyi təbliğ etdilər [15]. Lazaristlərə fransız “Vincentian bacıları” cəmiyyətinin missionerləri də yardım edirdi [17, s.96-150]. Təbrizdə beş məktəb açan E.Boreyə ən böyük müqaviməti katolikləşdirmək istədiyi Qriqoryan erməni icması [16, s.361] və ABŞ protestant missionerləri etdi. Lakin E.Bore şah hökuməti tərəfindən müdafiə olundu. Ona “İranın günəşi və aslanı” medalı verildi [16, s.349]. E.Borenin özünün dərs dediyi məktəb Qacarların üçüncü hökmdarı Məhəmməd şah tərəfindən də müsbət qarşılanmışdı. 1848-ci ildə Məhəmməd şahın hakimiyyətinin sonunda lazaristlərin Azərbaycanın güneyində dörd yüz şagird olmaqla oğlanlar üçün iyirmi altı məktəbi və qızlar üçün altı məktəbi var idi [9]. Lazarist missionerləri Urmiyada yetimxana və xəstəxana da açmışdılar. Lakin onların aysorlar arasındakı katolikliyi təbliğatı narazılıqla qarşılanırdı. Pul qarşılığında katolikliyi təklif edən lazaristlər hətta təhdid edərək yerli xristianları assimilyasiya etməyə çalışır, aysor əlyazmalarını məhv edirdilər [17, s.97]. Qeyd edək ki, lazaristləri Qacar dövlətində fəaliyyətə dəvət edən “Kollec de Frans”ın erməni dili müəllimi E.Bore “Mémoire sur les Aghovans, ou Albanais

d'Arménie” (“Ağvanlılar və ya Ərminiyyə albanları haqqında xatirələr”. Paris, 1870), “Correspondance et memoires d'un voyageur en Orient” (“Şərqdəki bir səyahətçinin yazışmaları və xatirələri”, 1840) və s. əsərlərin də müəllifidir [27]. Fransız missionerlərin açdığı məktəb haqqında Azərbaycan tarixçisi Mirzə Məhəmməd Həsən xan Etimadüssəltənə də məlumat verir və qeyd edir ki, onların əsas məqsədi fransız dilini və xristianlığın katoliklik məzhəbini yaymaq idi [11, s.284]. Lakin onlar aysorlar arasında katolikliyi qismən yaya bilsələr də, protestant missionerlərin müqavimətilə bu proses yarımçıq qaldı [2, s.5-6].

Missionerlərin və ermənilərin anti-islam fəaliyyəti xristianlara qarşı bəzi hücumlara da səbəb olurdu. Məsələn, 1848-ci ildə Təbrizdə erməni məhəlləsinə hücum olmuş, sədrəzəm Mirzə Tağı xanın səyi nəticəsində hücum dayandırılmışdı. Ermənilərə olan hücumların dayandırılmasında görkəmli maarifçi xadim Etimadüssəltənə də böyük rol oynamışdı [18, s.521-522].

Qacarlar tərəfindən Avropaya göndərilən tələbələrin, xristian missionerləri tərəfindən İranda açılan məktəblərin, nəşrlərin, Qərb ölkələri ilə olan qarşılıqlı iqtisadi-ticari əlaqələrin təsiri bölgədə xristian nüfuzunun inkişafında özünü göstərirdi.

2. XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycanın güneyində xristian missionerliyi tarixindən

Azərbaycanın güneyindəki ilk fəaliyyətlərinə 1833-cü ildən Urmiyada başlayan amerikalı missionerlər 1873-cü ildən Təbrizdə, 1881-ci ildən Həmədanda aktiv fəaliyyət göstərirdilər [2, s.13]. Onlar Urmiyada aysorların kütləvi protestantlaşmasına nail olmuş, Nəsturi Protestant Kilsəsini qurmuş [17, s.172], 1881-ci ildən aysor dilində “Zariri-debəhra” (“İşıqlıq şüası”) qəzetini nəşr etmişdilər [12, s.1-2; 13, s.94-95]. Nəsturiliyin banisi Suriya əsilli Konstantinopol patriarxı Nestor idi. O, Məryəmi tanrı anası yox, adi bir insan olan İsanın anası saydığı üçün və tanrı təbiətinin İsayə sonradan daxil olduğunu iddia etdiyinə görə Roma Papası tərəfindən afaroz edilmişdi [8, s.85-86]. Təzyiqlərə məruz qalan nəsturiliyin əsas dini mərkəzlərindən birinin rəhbərliyi XVII əsrdən etibarən cənub-şərqi Anadoluda, Hakkari ətrafındakı Koçanis (Konak) kəndində məskunlaşmış Mar Şəmun ailəsinə məxsus idi [21, s.19-30]. Şərqi Anadolu, Şimali İraq və Urmiya arasındakı dağlıq bölgələrdə yaşayan nəsturilər [4, s.214] Mar Şəmun ailəsindən olan patriarxları özlərinə dini rəhbər sayırdılar.

Azərbaycanda xristianlara qarşı hücumlar əsasən kürdlər tərəfindən olurdu və bu da amerikalı missionerlərini ABŞ-dan siyasi yardım istəməyə məcbur edirdi. Bölgədə fəaliyyət göstərən amerikalı prisviterian (protestant) missionerləri ABŞ konqresindən kürdlərə qarşı yardım istəmişdilər [2, s.13]. 1883-cü ildən ABŞ-ın Türkiyə səfiri olan S.G.Benjamin Qacar dövlətində də ilk səfir kimi fəaliyyətə başlamış, ABŞ missionerlərinin mənafeyini burada

qorumağa çalışmışdır. Məhz onun sayəsində amerikan missionerləri ABŞ-ın siyasi mənafeyinə xidmət etmişdirlər [2, s.13]. Lakin ABŞ missionerlərinə qarşı ən böyük problem Rusiya və İngiltərə tərəfindən olurdu. “Rusiyanın Vaşinqtona göndərdiyi raportlarda ABŞ-ın Qacar dövləti ərazisinə girməsini istəmədiyi, amerikan missionerlərinin buradakı fəaliyyətinə müxalif olduqları və əngəlləyəcəyi yer alır. İngilislər də eyni siyasəti icra edirdilər” [15, s.224-225] deyən ABŞ səfiri S.G.Benjamin vəziyyətdən şikayət edirdi. İngilis diplomatı Lord Kerzon da öz xatirələrində amerikalı missionerlərin İngiltərə Kilsə Missionerliyi Cəmiyyətinin missionerləri ilə daim toqquşduğunu və amerikalıların müsəlmanlara xristianlığı təbliğləri səbəbilə bunu qadağan edən Qacar hökuməti ilə problemlər yaşadığını yazırdı [5, s.546]. Britaniyanın Təbrizdəki səfiri Keyt Abbot 1860-cı illərdə və ingilis vitse-konsulu Vane Klayton isə 1880-ci illərdə aysorlara ingilis dövlətinin himayəsini vəd etmiş, onları xristianlığı daim təbliğ etməyə çağırmışdı [24, s.139]. Digər bir vitse-konsul Q.Eliott isə rus pravoslav missionerlərinin Qacar dövlətindəki fəaliyyətini Britaniyanın siyasi mənafeyi üçün təhlükəli hesab edir və onlar qarşısında öz müvəffəqiyyətsizliklərini etiraf edirdi [24, s.142-150].

İlk dəfə 1840-cı ildə Qacar dövləti ərazisində olan fransız lazarist missionerləri 1856-cı ildə təkrar buraya gəlmişdi. 1863-cü ildə onlar Təbrizdə qız və oğlan məktəbləri açdılar. 1871-ci ildə fransızların Urmiyada 26 oğlan, 10 qız məktəbi var idi [6, s.2]. 1896-cı ildə fransız katolik missionerləri Urmiyada “Qaltşrara” qəzetini nəşr etdirdilər [20, s.412]. Onların Urmiyada və Səlmasda mərkəzləri və qadın monastrı da var idi [5, s.542]. İngilislər də fransız missionerlərinin timsalında Rusiyaya qarşı müttəfiq görürdülər [24, s.150]. Lazarist missionerləri içində aysor din xadimi olan Abdulahad Davud xüsusi rol oynadı və aysorları katolikləşdirməyə can atdı. Urmiyada öz xüsusi məktəbində dərs deyən və Səlmas katolik icmasının rəhbəri olan A.Davud sonralar xristianlıqdan imtina edib islamı seçdi. Onun “İncil və xaç” əsəri xristianlıqdan islama keçməsinin səbəblərindən bəhs edir [10, s.177-178].

Rus pravoslav missionerlərinə qarşı Urmiyada mübarizə aparan İngiltərə hökuməti 1881-ci ildə burada A.Maklin [24, s.141] və V.H.Braunun rəhbərliyində “Arcbishop of Canterbury’s Assyrian Mission” adlı missioner cəmiyyət yaratsa da, Rusiyanın bölgədəki nüfuzu qarşısında bir il sonra geri çəkilməmiş, öz fəaliyyətlərini Anadoluda davam etdirmişdilər [2, s.12-16]. Rəqibləri tərəfindən “şeytani usta” adlandırılan missioner V.H.Braunun bölgədəki məqsədi yerli aysorları və erməniləri Britaniyaya tabe edərək Qacarlara qarşı üsyan hərəkəti başlatmaq idi [2, s.20]. İngilis diplomatı Lord Kerzonun xatirələrində də amerikan və ingilis missionerlərinin aysor və ermənilər vasitəsilə Qacar dövlətində söz sahibi olmağa çalışmaları qeyd olunurdu [5, s.22]. İngilis missionerləri, xüsusilə V.H.Braun aysorları kürd hücumlarına qarşı təşkilatlandırmış, maliyyə yardımı etmiş [5, s.544], aysor

dini icmasının rəhbərlərindən olan Mar Şəmun Bünyaminlə görüşmüş, Urmiyada ruhani seminariya açmaq, xristianları kürd hücumlarından qorumaq, rusiyalı pravoslav missionerlərinə qarşı mübarizə məsələlərini müzakirə etmişdilər. İngilis Missionerlər Cəmiyyəti 1886-cı ildə Urmiyada oğlanlar üçün, 1889-1900-cu illərdə qızlar üçün məktəb və mətbəə açmışdılar [24, s.140-142]. Aysorlar üçün açılmış ilahiyyat məktəbinə isə hətta Şərqi Anadolu aysorları da təhsil almağa gəlirdilər. Məktəbdə dünyəvi elmlər, ingilis dili də öyrədilirdi [17, s.148-149]. Digər xarici ölkə nümayəndələrindən fərqli olaraq ingilis missionerləri zərdüştilər üçün də məktəblər açmışdılar [19, s.35]. Lakin rus pravoslav missionerlərinin təzyiqi ilə ingilis missionerlərinin bölgədəki fəaliyyəti qısa sürdü [24, s.140-142]. Aysor din xadimləri də ingilis missionerlərinin onlara hörmət etməməsi səbəbilə narazı idilər [17, s.153].

Rusların Urmiya bölgəsində nəsturi məzhəbindən olan aysorlarla tanışması 1820-ci illərdəki Rusiya-Qacar müharibəsi nəticəsində Urmiyanın işğalı ilə başlamışdı. Aysorlar Rusiyanın təmsalında onları müsəlman əsarətindən xilas edən qüdrətli xristian dövlətini görürdülər [24, s.138]. 1861-ci ildə Təbrizdəki Rusiya konsulluğu aysorların Rusiyaya meyli və bundan istifadə edilməsi gərəkdüyü haqqında çar hökumətinə məlumat vermişdi [26, s.15]. Azərbaycanda, əsasən Səlməs, Urmiya və Sulduzda yaşayan aysorların sayı sülh və müharibə şəraitinə görə tez-tez dəyişib 5 min ailədən və ya 40 min nəfərdən çox idilər. Onlar əsasən qonşu kürdlərin hücumlarına məruz qalırdılar [5, s.546]. 1861-1865-ci illərdə Rusiya Müqəddəs Sinodunun tapşırığı ilə İrəvan aysorları arasında missionerlik fəaliyyəti ilə məşğul olan arximandrid (baş monax) Sofoni Sokolski bu dövrdə iki dəfə Qacar dövlətinə və Türkiyəyə də səfər etmiş, aysorlar arasında pravoslavlığı təbliğ etmişdi [22, s.22]. Artıq 1880-ci illərdə Urmiya aysorları arasında pravoslavlıq yayılmışdı [2, s.8]. 1890-cı illərdə urmiyalı aysor yepiskop Mar-İohan aysorların pravoslavlığa kütləvi qəbulu xahişilə Rusiya Müqəddəs Sinoduna müraciət etdi. Müqəddəs Sinodun tapşırığı ilə 1895-1897-ci illərdə protoirey (baş keşş) Viktor Sinodski Urmiya aysorları arasında pravoslavlığın yayılması ilə məşğul oldu. Yepiskop Mar-İohannın aysor icmasının pravoslavlığa qəbul edilməsi xahişi Rusiya Müqəddəs Sinodu tərəfindən qəbul edildi. Peterburqa dəvət edilən yepiskop Mar-İohann və bir qrup aysor din xadimi 25 mart 1898-ci ildə Aleksandr Nevski baş kilsəsində pravoslavlığa qəbul edildi [22, s.22-23]. 1898-ci ildə Sankt-Peterburq Ruhani Akademiyasının məzunu, arximandrid Feofilakt pravoslav missioner cəmiyyətinin rəhbəri kimi Urmiyada fəaliyyətə başladı [22, s.24]. 1898-ci ildə rus pravoslav missionerləri Urmiyada məktəb açdılar [26, s.15]. Missioner məktəblərində yerli dillər və dini, dünyəvi fənlər tədris edilirdi və missionerlər gəldikləri ölkənin dini-siyasi ideologiyasını bu məktəblər vasitəsilə yaymağa çalışmışdılar [26, s.16]. 1900-cü ildə Rusiya hökuməti Müzəffərəddin şahdan Urmiyada pravoslav kilsə tikintisi üçün icazə aldı və aysorların köhnə Mat-

Mariam kilsəsinin yanında Müqəddəs Nikolay kilsəsi fəaliyyətə başladı [22, s.25]. Aysorlar daha sonra Rusiyanın və Qərb dövlətlərinin bölgədəki aktiv dayağına çevrildilər və XX əsrin əvvəllərində, xüsusilə I Dünya müharibəsi dövründə Qacar dövlətinin parçalanması, bölgədə xristian dövlətinin qurulması üçün müsəlmanlara qarşı aktiv terror əməliyyatlarında iştirak etdilər. Müsəlmanlara qarşı soyqırımların qarşısının alınmasında isə Osmanlı Türkiyəsi əsas rol oynadı. Bolşeviklərin də Rusiyada hakimiyyətə gəlməsi Çar Rusiyasının Qacarlara parçalama və işğal prosesini dayandırdı [26, s.17].

Nəticə

Son olaraq deyə bilərik ki, Rusiya və Qərb dövlətlərinin xristian missionerləri vasitəsilə Qacar dövlətində aysorların və ermənilərin təmsalında xristian üsürləri gücləndirmək, beləliklə, Qacar dövlətini parçalamaq, burada özlərinə tabe xristian dövləti qurmaq, müsəlmanları assimilyasiya etmək cəhdləri baş tutmadı. Bunda Rusiya və Qərb dövlətləri və missionerləri arasındakı rəqabət, daha sonralar Rusiyada hakimiyyətə gələn bolşeviklərin Qacarlara üzərindəki bütün keçmiş imtiyazlardan imtina etməsi və Qacarlara torpaq bütünlüyünü tanımaları da böyük rol oynadı. Hər nə qədər erməni-aysor silahlı dəstələri müsəlmanlara qarşı soyqırımlar törətsə də, Osmanlı türklərinin Azərbaycan xalqına yardımını sayəsində bu faciələrə son qoyuldu. Xarici missionerlərin müsəlmanların əleyhinə olan fəaliyyəti isə öz məqsədinə nail olmadı.

ƏDƏBİYYAT

1. *Arif (Şıxəliyev) E.* İngiltərənin geosiyasi maraqlarında “erməni məsələsi”nin yeri və Azərbaycana təsiri (1917-1920). Naxçıvan: Əcəmi, 2016, 144 s.
2. *Aydın M.* Misyonerlik Kışkacında Nesturilər: Katolik, Ortodoks və Protestan Misyonerlərin Nesturilər Arasındakı Faaliyyətləri və Bunun Siyasi Sonuçları // *Erdem*, № 2 (60), 2011, s.1-30
3. *Bennett C.* The Legacy of Henry Martyn // https://www.researchgate.net/publication/278966768_The_Legacy_of_Henry_Martyn
4. *Bünyadov Z.* Dinlər, təriqətlər, məzhəblər. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 336 s.
5. *Curzon G.N.* Persia and the Persian question. London, 1892, v.1, 731 p.
6. *Domazeti R.* İranda təhsil: Batı təhsil mirasından devrimçi təhsilə // *İNSAMER*, № 76, Ağustos, 2008, s.1-9
7. *Doulatabai F.* Ahter gazetesi çərçevesində İran-Türkiyə fikri və edebi əlaqələri. İzmir: TC. Ege Üniversitesi, 2005, 231 s.
8. *Əlizadə A.* Xristianlıq: tarix və fəlsəfə (ilk çağlar). Bakı: Əbilov, Zeynalov və oğulları nəşriyyatı, 2007, 172 s.

9. *Hadidi D.* French schools in Persia // <http://www.iranicaonline.org/articles/france-xv>
10. *Harman Ö.F.* Abdulhad Davud // TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 1988, s.177-178
11. *Həsənzadə T.* Marağalı Məhəmmədhəsən xan Etimadüssəltənənin əsərlərində Azərbaycan tarixi məsələləri. Bakı: Tural, 2001, 224 s.
12. *Hüseynzadə Ə.* İranda misyonerlər // “Həyat” qəz., 1905, 1 iyul, s.1-2
13. *Hüseynzadə Ə.* Seçilmiş əsərləri. II c., Bakı, 2008, 496 s.
14. *Kabiri S.* İran modernləşməsi bağlamında sosiolojinin doğuşu və kurumlaşması. İstanbul: İstanbul Universiteti, 2019, 307 s.
15. *Karadeniz Y.* 1907'deki İngiliz-Rus Anlaşması'nın İran Siyasetine Etkisi // Route Educational and Social Science Journal, v. 4(2), March 2017, s. 222-236
16. *Poole S.* “Eugene Boré ve Katolik Vincentian Cemaati'nin Yakınoğu'da Kurduğu Misyoner Merkezleri”. Terc. A.Aksu // FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi, 2016, №7, s.337-366.
17. *Satılmış S.I.* Dünya Savaşı Öncəsində Nesturilər və Onlara Yönelik Misyonerlik Faaliyyətləri. Balıkesir: Balıkesir Üniversitesi, 2006, 187 s.
18. *Şahzadə Nadir Mirzə Qacar.* Təbriz darüssəltənəsinin tarixi, coğrafiyası və görkəmli şəxsləri. Bakı: Elm, 2019, 566 s.
19. *Şəfiyeva Ə.H.* İranın modernləşməsində S.H.Tağızadənin rolu: tarix üzrə fəls. dok. ... dis. // Bakı, 2013, 196 s.
20. *Tərbiyət M.* Danişməndane-Azərbaycan. Tehran, 1314, 414 s.
21. *Turgut R.* Koçanis: Üç Asırlık Nesturi Patrikhane Merkezi (1600-1915) // Uluslararası Tarihə Hakkari Sempozyumunun materyalleri, 14-16 kasım 2014, Hakkari, s.19-34
22. Архиепископ Курганский и Шадринский Костантин. История православной миссии в Иране. Вестник Екатеринбургской духовной семинарии. Вып. 2(4), 2012, с.12-39
23. *Вердиева X.* Немцы в Северном Азербайджане. Баку: Элм, 2009, 208 с.
24. *Герд Л.А.* Англиканская и русская православная миссии к несторианам Персии и Турции в конце XIX в. // Христианское Чтение, 2015, № 2, с.137-157
25. İran // <https://www.pravenc.ru/text/673877.html>
26. *Шамси М.* Развитие просвещения в Иране (1851-1917): Автореф. дис. ... докт. истор. наук. Баку, 1981, 45 с.
27. Эжен Боре // http://ru.hayazg.info/%D0%AD%D0%B6%D0%B5%D0%BD_%D0%91%D0%BE%D1%80%D0%B5

Redaksiyaya daxil olub 15.02.2021